

فرهنگ ایران باستان

دکتر سید مجتبی میرمیران

هیأت علمی دانشگاه گیلان

سرشناسه	: میرمیران سلاکجایی، سیدمجتبی، ۱۳۴۲-
عنوان و نام پدیدآور	: فرهنگ ایران باستان / نویسنده سید مجتبی میرمیران.
مشخصات نشر	: قم: میراث ماندگار، ۱۴۰۳.
مشخصات ظاهری	: ۲۷۴ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۴-۲۱۶-۹
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
موضوع	: تمدن ایرانی Civilization, Iranian
فرهنگ ایرانی -- تاریخ -- پیش از اسلام ۶۳۳ To	: Culture, Iranian -- History -- To ۶۳۳
رده بندی کنگره	: DSR۱۴۲
رده بندی دیویی	: ۵۰۳/۹۱۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۹۷۲۸۴۸۲

فرهنگ ایران باستان

www.ketab.ir

- نام کتاب: فرهنگ ایران باستان
- نویسنده: سید مجتبی میرمیران
- ناشر: میراث ماندگار
- نوبت چاپ: اول ۱۴۰۳
- تیراژ: ۱۰۰ نسخه
- چاپخانه: مبین
- قیمت: ۲۵۰,۰۰۰ تومان
- شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۴-۲۱۶-۹

انتشارات میراث ماندگار

خیابان معلم ساختمان ناشران، طبقه ۳، پلاک ۳۱۸

۰۲۵۳۷۸۴۲۳۹۸

فهرست مطالب

۱۰.....	پیش‌گفتار.....
۱۲.....	مقدمه.....
۱۴.....	هویت مکان در اساطیر ایران باستان.....
۱۸.....	ایران‌ویچ.....
۲۰.....	هفت کشور.....
۲۱.....	ورجم‌کرد.....
۲۴.....	کنگ‌دژ.....
۲۷.....	چیچست.....
۲۹.....	البرز.....
۳۴.....	وئوروکشه.....
۳۶.....	چینودیل.....
۳۹.....	خرفستر.....
۴۲.....	سیمرغ.....
۴۸.....	فر.....
۵۳.....	فرّوشی.....
۵۷.....	جشن و انواع آن.....
۵۹.....	جشن فروردیگان.....
۵۹.....	جشن اردی‌بهشت‌گان.....
۶۰.....	جشن خردادگان.....
۶۱.....	جشن تیرگان.....

- ۶۱..... جشن امردادگان
- ۶۲..... جشن شهرپورگان
- ۶۲..... جشن مهرگان
- ۶۴..... جشن آبانگان
- ۶۵..... جشن آذرگان
- ۶۶..... جشن دیگان
- ۶۶..... جشن بهمنگان
- ۶۷..... جشن اسفندگان
- ۶۸..... جشن سده
- ۷۰..... جشن گاهنبار
- ۷۴..... جشن نوروز
- ۷۸..... جشن یلدا
- ۷۹..... یلدا
- ۷۹..... ویژگی جشن
- ۸۳..... تعلیق زمانی در جشن
- ۸۴..... تعلیق مکانی
- ۸۵..... تعلیق شخصیت
- ۸۷..... امشاسپندان
- ۹۷..... ایزدان دین زردشتی
- ۹۸..... مهر
- ۹۹..... مهر پیش از زردشت
- ۱۰۰..... مهر در اوستا و خویشکاری آن
- ۱۰۳..... مهر در ودا
- ۱۰۵..... مهر در کتیبه‌های شاهان هخامنشی

۱۰۶.....	شکل گیری میترا در غرب
۱۰۸.....	آموزه های مهر
۱۰۹.....	زایش مهر از صخره
۱۰۹.....	غار مهری و مفهوم آن
۱۱۵.....	شعائر، آداب و آیین تشرف
۱۱۷.....	معراج میترا
۱۱۹.....	فرجام شناسی
۱۲۰.....	همانندی میترائیسم و مسیحیت
۱۲۱.....	ناهید
۱۲۵.....	آپم نپات یا بُرزا ایزد
۱۲۶.....	تیشتر
۱۲۸.....	ریشوینه
۱۲۹.....	ورثرغنه
۱۳۲.....	وای
۱۳۴.....	رشن
۱۳۵.....	آشی
۱۳۷.....	دین
۱۳۸.....	چیستا
۱۳۹.....	آذر
۱۴۲.....	هوم
۱۴۴.....	گوشورون
۱۴۵.....	درواسپ
۱۴۶.....	زامیاد
۱۴۷.....	ارشتاد

۱۴۸		زروان
۱۵۵		اهورامزدا
۱۵۹		انگره مئینیو
۱۶۲		آتش و آتشکده
۱۶۶		آتشکده آذرگشنسب
۱۶۶		آتشکده آذرفرنبغ
۱۶۷		آتشکده برزین مهر
۱۶۹		مناصب روحانی در آئین زردشت
۱۷۱		زن و انواع ازدواج
۱۷۴		ازدواج با محارم
۱۷۷		تصویری از کیانیان
۱۸۲		رستم در تاریخ ملی
۱۹۴		اسفندیار
۲۰۱		اوستا و بخش‌های آن
۲۰۴		یسن‌ها
۲۰۶		ویسپرد
۲۰۶		یشت‌ها
۲۰۷		وندیداد
۲۰۹		خرده اوستا
۲۱۳		آفرینش گیتی و نقش موعودهای مزدیسنی
۲۱۸		کشاکش جهانی
۲۲۴		زردشت، زمان و زادگاه او
۲۲۸		مکان (زادگاه) زردشت
۲۳۰		اجمالی از کیش مزدایی

۲۳۷.....	زبان‌های ایرانی
۲۳۷.....	زبان مادی
۲۳۸.....	زبان سکایی
۲۳۹.....	زبان فارسی باستان
۲۴۳.....	نظام نوشتاری فارسی باستان
۲۴۴.....	زبان اوستایی
۲۴۵.....	تاریخ تدوین اوستا
۲۴۶.....	خط اوستایی
۲۴۷.....	ویژگی‌های زبان‌های ایرانی باستان
۲۴۸.....	تفاوت دو زبان ایرانی باستان (پارسی باستان و اوستا)
۲۴۹.....	دوره زبان‌های ایرانی میانه
۲۵۱.....	زبان‌های ایرانی میانه
۲۵۲.....	ویژگی زبان‌های ایرانی میانه
۲۵۳.....	تعریف و تبیین دو اصطلاح زند و پازند
۲۵۹.....	خط در ایران پیش از اسلام و مسأله پیدایش هزوارش
۲۶۹.....	منابع

پیش‌گفتار

روزگاری که در مقطع ارشد در رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی تحصیل می‌کردم، به مقتضای رشته آموزشی در جست‌وجوی یافتن دانش و آگاهی از فرهنگ ایران پیش از اسلام بودم. اما همه مقولات و مؤلفه‌های فرهنگی از جمله خط و زبان، اسطوره، ادیان و دیگر عناوین و موضوعات به خودی خود در نظرم بسیار پیچیده می‌نمود، یعنی ورود به این عرصه واسع و قدم نهادن و سلوک ورزیدن بی‌همره‌ی، رسیدن به هدف را تقریباً غیرممکن می‌کرد. اما برخی واحدهای درسی در این دوره کورسویی شد در تاریکی جهان ایران پیش از تاریخ، که به سختی توانستم به آرامی قدم در مسیری بگذارم که برایم جاذبه‌هایی بی‌اندازه داشت و متعلق ذهنم بود تا به مطالعاتم و اندیشه‌هایم عمق بخشید. به بهره‌گرفتن از متون دسته اول، تلاش می‌کردم از برخی مباحث آن یادداشت برداری کنم، به طوری که طی آن ده سال مطالب زیادی جمع‌آوری کردم و اکنون که از آن زمان سالیانی می‌گذرد، هم‌چنان دغدغه و وسوسه ذهن و زبانم است و نه بالاصاله، بلکه متفرعاً و به‌طور حاشیه‌ای به آن مسائل توجه دارم. از این‌روی، بر آن شدم که ترتیب و تبویبی بر این فیش‌ها و یادداشت‌ها داشته باشم. کتابی که با عنوان فرهنگ ایران باستان اثر استاد پورداوود که بیش از هفت دهه از سابقه تألیف آن گذشته، مرا بر آن داشت کتابی را تقریباً با همین عنوان اما با طرح مسائل و موضوعات متنوع‌تر دیگری به پیشگاه دانش عرضه بدارم که شاید برای اهالی آن سودمند آید، به‌ویژه که وقتی آگاهی یافتم درسی با عنوان فرهنگ ایران باستان برای رشته تحصیلی ایران‌شناسی در مقطع ارشد ارائه شده است، شوق مرا مضاعف کرد. ضمن این‌که رشته‌هایی چون تاریخ و علوم اجتماعی می‌توانند از آن بهره‌مند شوند. درباره این اثر پیش‌تر گفته باشم که از آن جایی که ماهیت برخی مباحث و مطالب و بعضاً عناوین مقولات فرهنگی ایران پیش از اسلام هم‌پوشانی دارند، پرواضح است که عناوینی

از آن تکراری باشند، گرچه برای خوانندگان، خسته‌کننده و ملال‌آور خواهد بود، اما علی‌الظاهر عدم تکرار برخی مباحث و نوشته‌ها اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. خوانندگان احياناً آگاهی اجمالی دارند که فرهنگ امری بسیار پیچیده، غامض و تودرتو است و دسته‌بندی کردن و تاریخ‌گذاری برای ادوار فرهنگ امری قراردادی است، زیرا فرهنگ امری متصل و گستره یکسره پیوسته‌ای دارد. چه بسا ورود اقوام دیگر با فرهنگ‌های متفاوت جوهره و نهاد پویا و بالنده فرهنگ ایران را معروض تغییر بنیادی نکرد. عارضه‌های تغییر و دگرگونی بیش‌تر بر صورت نشست، تا بر جوهر، ذات و بنیاد آن، حال چه در حوزه زبان و چه در قلمرو دیگر مؤلفه‌های فرهنگی. به هر تقدیر فرهنگ ایرانی فرهنگ ایرانی است که به صورت و جوهر واحدی فرانموده می‌شود.

عناوین و موضوعات این کتاب گرچه منفصل، گسیخته و مکانیکی در کنار هم چیده شده است و بعضاً ربطی منطقی میان‌شان وجود ندارد، اما نویسنده تمام هم و تلاش خود را مبذول داشته است تا بتواند ارتباط و پیوندی در کلیت مباحث کتاب به وجود آورد و آگاهی‌های درخوری برای هر موضوع به خواننده ارائه دهد. در پایان لازم است یادآوری کنم که در برگردان متون اوستایی از ترجمه پورداوود و دوستخواه استفاده شده است. از مدیر محترم انتشارات میراث ماندگار و همه عوامل ذی‌مدخل بسیار سپاسگزارم.

مقدمه

ایران به لحاظ دارا بودن اندیشه‌های دینی، ادبیات منحصر به فرد، قالب‌های هنری، به‌ویژه در زمینه‌های فرهنگ مادی، حکومت و کشورداری، آداب و رسوم و آئین درباری، سرزمینی ممتاز است و شاید این امر را باید پیش از هر چیز مرهون انعطاف‌پذیری شگفت‌انگیز ایرانیان در برابر دیگر ملت‌ها هم چون یونان، روم، عرب، آسیای میانه، آناتولی، بین‌النهرین و غیره دانست. قلمرو ایران طی نزدیک به سه هزار سال دگرگونی بسیار پیدا کرده، گاه کوچک و گاهی بزرگ و وسیع شده است؛ ولی هسته مرکزی آن همان است که ایران امروز را تشکیل می‌دهد، یعنی در روزگاری فاصله‌اش به شرقی‌ترین نقطه آسیای میانه و غربی‌ترین نقطه اروپا که جبل الطارق است، همین گونه است از شمال به جنوب، از اکراین تا به حبشه؛ و از این رو است که ایران از روزگاران کهن از دیدگاه و منظر شرق و غرب مورد توجه بوده و می‌توان گفت حالت واسط و میانجی و پیوند دو بخش عمده جهان به‌شمار می‌آمده است.

کشور ایران خط مارپیچی پرفراز و نشیب را طی روزگاران پیموده و برای حفظ موجودیت خود تلاش‌ها و ترفندهایی گوناگون به کار بسته. در مقابل خطرهای جان‌سختی حیرت‌انگیزی به خرج داده است و همین امر موجب شده است که ایران دست کم سه هزار سال زندگی مستمر دارد و هنوز حرف و سخن درباره‌اش تمام نشده است. نقش ایران در تمدن جهانی چنین بوده که با استفاده از موقعیت جغرافیایی و روحیه نژادی و ملی خویش، تمدن‌ها و فرهنگ‌ها و هنرها و معتقدات و باورهای گوناگون شرق و غرب، یعنی چین، هند و کلد، آشور، مصر، یونان و روم را با یکدیگر آمیخته و از ترکیب آن‌ها با نبوغ خاص ایرانی، محصول قابل درک برای همه پدید آورده است؛ به دیگر سخن می‌توان گفت که ایران در تعاطی تمدن‌های کهنسال جهان و آمیختگی و تعالی آن‌ها بسیار مؤثر بوده است. در واقع ایران نقش واسط و میانجی بین تمدن‌های دره سند

در هندوستان با تمدن‌های غربی ایران بود، و مرحله بعدی نقش ایران، نفوذ معتقدات و باورهای دینی زردشتی در جانب شرق ایران، یعنی آسیای مرکزی و هندوستان از یک سو، و غرب و آسیای صغیر و بین‌النهرین و فلسطین و سوریه و مصر و یونان از سوی دیگر بود. این نفوذ معنوی و گفتمان که باید اذعان کرد عالی‌ترین ترجمان نبوغ ایرانی به‌شمار می‌آید بر پایه طرز فکر فلسفی و اجتماعی خاص ایرانی استوار بود و واسطه این تعامل و تبادل نیز عمدتاً مغان ایرانی بودند و از نخستین تماس‌های ایرانیان با یونانیان ساکن آسیای صغیر به سرزمین یونان راه یافت. بنابر این باید اعتراف کرد که ایران یکی از سرزمین‌های مهم شرق است که از آغاز ظهور دانش شرق‌شناسی مطمح نظر خاورشناسان بوده است و حتی قبل از پدید آمدن این عنوان و مقوله، شخصیت‌های ادبی و فکری جهان، از جمله هوراس، دانته، شکسپیر، گوته، هوگو، ولتر، نیچه، پوشکین، راسین، لافونتین، مونتسکیو، آناتول فرانس، تاگور، ژید و صدها نابغه شعر و ادب و فلسفه در شرق و غرب جهان در آثار خود از ایران و تمدن و ادبیات و ذوق آن ستوده‌اند. ایران از جهت این‌که موقعیت جغرافیایی بی‌بدیلی داشته، علاوه بر آن‌که میانجی مؤثر و بسیار سودمندی برای انتقال کالا، تجارت و تعاملات منطقه‌ای بود، این معادلات و شرایط به نحوی نیز سبب شد تا شباهت‌های قابل توجهی میان بسیاری از آموزه‌ها و تعالیم ایرانی با آموزه‌ها و عناصر فرهنگی دیگر ملل ایجاد شود. در این باره به ویژه می‌توان مثلاً به پیوستگی شدید میترائیسم با مسیحیت و تأثیرات پرستش این آئین (مهری) بر سیر و تحول آموزه‌های مسیحی که موضوع چالش مباحثات فراوان تنش‌زا بود، اشاره کرد. هم‌چنین به جنبش‌های گنوستیکی که ریشه‌های غیر ایرانی دارد و پیوند آن با آموزه‌های مانوی و مزدکی؛ نیز به پاره‌ای از شباهت‌های میان باورهای ایرانی و اندیشه‌های قرآنی یا نفوذهای ایرانی در شرق و پیوستگی نزدیک آن با آئین و فرهنگ بودایی، به‌ویژه در خصوص منجی‌ها، ارتباط بودی‌ساتواها با سوشیانس و هنر بودایی و... در همه عرصه‌ها و قلمرو فرهنگ و تمدن ایران پژوهش‌های سترگ و فرهیخته انجام شده است. عمر این پژوهش‌ها از سیصد سال می‌گذرد. نخستین گام‌های این پژوهش‌ها از سوی ایران‌شناسان بزرگ غربی برداشته شده است. در برخی از این قلمرو و حوزه‌ها، به‌ویژه در خوانش

و تفسیر متون اوستایی، رمزگشایی کتیبه‌های میخی، یافتن اوراق‌های مانوی مدفون در شن‌زارهای واحه ترفان در ترکستان چین و قرائت آن‌ها، کارهای بسیار صعب و تقریباً ناشدنی بود که با مساعی و مرارت دانشمندان غربی انجام شده است. به دنبال کوشش ایران‌شناسان غربی، پژوهش‌گران و دانشمندان ایرانی در عرصه‌های گوناگون دانش ایران‌شناسی آثار ارزشمندی را آفریدند؛ گرچه تردیدی نیست، هنوز کارهای انجام نایافته بسیار است.

نگارنده در این اثر کوشیده است در خور بضاعت علمی خویش نوشته‌ای را عرضه کند که به‌ویژه برای دانشجویان تاریخ و ایران‌شناسی مقاطع ارشد و دکتری قابل استفاده باشد. از این‌روی، به رغم دشواری دست‌یابی بعضاً به منابع اصلی، در گزارش مباحث تلاش شده است به اصلی‌ترین یا مهم‌ترین منابع ارجاع شود و در مواردی عین عبارات صاحبان اندیشه ترجمه یا نقل قول شود و اساساً در محدوده‌هایی که همه نظریات و آرای منطبق با موضوع را احصا کرده، ارائه دهد، بلکه بر آن بود، که از مباحث و عناوین اساسی و محوری و دیدگاه‌های مهم غفلت نرزد. بی تردید این اثر کاستی، تکرار و نارسایی‌هایی دارد. شاید اگر مقتضی بهتر فراهم می‌بود با این موضوع مواجهه بهتری صورت می‌گرفت.

هویت مکان در اساطیر ایران باستان

در تلقی اساطیری مکان و جغرافیا هویت قدسی و غیر مادی دارد. ممکن است در اساطیر و فرهنگ ملل از مکان‌هایی نام برده شود که جوهره و ماهیت انضمامی داشته باشد و اثر آن را در زمین و جهان استومند و مادی یافت، اما هم‌چنان ویژگی‌هایی بر آن متصف و منتسب می‌شود که بدان اعتبار غیر مادی می‌بخشد. اساساً فضا و مکان اسطوره‌ای ساختاری (structural) است.

در گفتمان‌های اساطیری این اندیشه وجود دارد که کل فضا از طریق رشد تکوینی عناصرش که برابر با قاعده مشخص صورت گیرد، به دست نمی‌آید؛ بلکه رابطه کل مکان و فضایی با جزء و بخش فضایی رابطه‌ای صرفاً ایستا و ذاتی است. هر اندازه کل فضایی را به اجزایش تقسیم کنیم، باز در هر جزء، فرم یا ساختار کل را می‌یابیم. شکل کل فضای اسطوره‌ای در تک تک